

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

БУРДА ВЛАДИСЛАВ ЮРІЙОВИЧ

УДК 94(477): 324] "192"

**МІСЦЕВІ РАДИ УСРР В УТВЕРДЖЕННІ МОНОПОЛІЇ БІЛЬШОВИКІВ
НА ДЕРЖАВНУ ВЛАДУ (1920-ТІ РР.)**

07.00.01 – історія України

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Київ – 2016

Дисертацією є рукопис

Робота виконана на кафедрі новітньої історії України історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Міністерство освіти і науки України

Науковий керівник: кандидат історичних наук, доцент
САВЧЕНКО ГРИГОРІЙ ПЕТРОВИЧ,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка,
професор кафедри новітньої історії України

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, доцент
БІЛАН СЕРГІЙ ОЛЕКСІЙОВИЧ,
Національний університет біоресурсів і
природокористування України,
завідувач кафедри історії і політології

кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
ЄФІМЕНКО ГЕННАДІЙ ГРИГОРОВИЧ,
Інститут історії НАН України,
старший науковий співробітник
відділу історії України 20-30-х рр. XX ст.

Захист відбудеться 26 грудня 2016 р. о 10 год. на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.001.20 у Київському національному університеті імені Тараса Шевченка (01033, м. Київ, вул. Володимирська, 60, ауд. 349).

З дисертацією можна ознайомитися у Науковій бібліотеці імені М. Максимовича Київського національного університету імені Тараса Шевченка (01033, м. Київ, вул. Володимирська, 58).

Автореферат розісланий 26 листопада 2016 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради
кандидат історичних наук, доцент

О. І. Божко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Структура дисертації обумовлена метою, завданнями та характером дослідження. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів (11 підрозділів), висновків, списку використаних джерел та літератури (33 с., 318 позицій). Загальний обсяг дисертації становить 245 с.

Вступ. Актуальність теми. У сучасній українській історіографії важливе місце посідає дослідження періоду 1920-х рр., як ключового моменту у вітчизняній історії ХХ століття. За останні роки з'явилося чимало праць, у яких розглянуто перебіг політичних процесів в УСРР доби нової економічної політики, історію компартійно-державних органів, формування більшовицького тоталітарного режиму. Поряд з цим майже не дослідженою на сьогодні залишається проблематика, пов'язана з умовами та результатами діяльності місцевих рад у 1920-х роках. Це стосується і їхньої ролі в утвердженні комуністичної монополії на державну владу.

Вивчення ж цієї теми дасть можливість більш детально і аргументовано простежити процес встановлення тоталітарного режиму в УСРР. Зокрема, показати як державні органи, що мали виражати інтереси простого населення, та пов'язані з ними демократичні інститути, наприклад вибори, використовувалися для придушення опозиційних настроїв у суспільстві і зміцнення диктатури однієї партії.

Актуальності темі дослідження додає підвищення в останні роки інтересу до історії місцевих органів влади, що пов'язано із початком в Україні процесу децентралізації. Місцеві ж ради 1920-х рр. генетично пов'язані та є попередниками сучасних органів місцевого самоврядування. Виходячи з цього, постає необхідність вивчення досвіду їхнього функціонування як у позитивному, так і негативному ключі, що може бути корисним для діяльності низових ланок органів державної влади в сучасних умовах.

Зв'язок з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано в межах науково-дослідної теми «Українська нація в загальноєвропейському вимірі: історія та сучасність» (державний реєстраційний номер 11БФ046–01), включеної до тематичного плану історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Об'єктом дослідження є місцеві ради як органи державної влади, а саме сільські, селищні та міські ради.

Предметом дослідження є створення, організаційне становлення та розвиток місцевих рад УСРР, у зв'язку з діяльністю більшовицької партії по утвердженню монополії на державну владу.

Мета дослідження полягає у тому, щоб на основі об'єктивного аналізу джерел та наукової літератури провести комплексне вивчення ролі місцевих рад в утвердженні монополії більшовиків на державну владу.

Досягнення поставленої мети передбачає вирішення наступних дослідницьких завдань:

- з'ясувати стан наукового вивчення теми, визначити рівень і повноту її джерельного забезпечення;

- визначити статус місцевих рад у системі органів державної влади та простежити трансформацію їх владних повноважень;
- проаналізувати відмінності у стратегії та тактиці більшовиків під час виборчих кампаній до рад, їх заходи по мобілізації активності виборців та подоланні протестних настроїв громадян;
- прослідкувати зміни в соціальному складі депутатського корпусу, висвітлити процеси витіснення опозиційно налаштованих депутатів та створення комуністичних фракцій в місцевих радах.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період 1921-1929 рр. Нижня хронологічна межа обумовлена рішеннями V Всеукраїнського з'їзду рад, які офіційно ознаменували в Україні відмову від практики «воєнного комунізму» в державному будівництві. Верхня хронологічна межа визначається згортанням помірної лібералізації суспільно-політичного життя і поглибленням процесу формування тоталітарного режиму.

Географічні межі дослідження охоплюють територію Української Соціалістичної Радянської Республіки у кордонах її адміністративно-територіального поділу 1921-1929 рр. за виключенням Молдавської АСРР.

Методологічною основою дисертаційного дослідження є принципи історизму, системності, комплексності та наукової об'єктивності. Із загальнонаукових методів пізнання використовувалися логічний, статистичний, математичний (кількісний) метод. Логічний метод дозволив зробити висновки і узагальнення про встановлення більшовицького контролю за роботою рад та їхнє значення в утвердженні тоталітарного режиму в Україні. Статистичний метод сприяв обробленню кількісних показників результатів виборчих кампаній, а за допомогою математичних методів зроблені підрахунки динаміки змін персонального складу депутатського корпусу місцевих рад.

Для виявлення спільного і відмінного у техніці організації обрання депутатів до сільських, селищних, міських рад, результатів цього процесу використовувався історико-порівняльний метод. При вивченні законодавства застосовувався історико-генетичний метод, а саме аналіз джерел законодавчої думки у процесі їх розвитку.

Наукова новизна. Вперше у вітчизняній історичній науці досліджено із залученнями неопублікованих джерел роль місцевих рад в утвердженні монополії більшовиків на державну владу у 1920-х рр., показано боротьбу більшовиків з масовим абсентеїзмом виборців, як перепони для легітимації їхньої влади. З нових позицій прослідковано вплив більшовиків на зміну владних повноважень міських, сільських та селищних рад упродовж 1920-х рр. Набули подальшого розвитку аналіз взаємовідносин місцевих рад з іншими органами державної влади та громадськими організаціями, вивчення різних проявів протестної активності громадян під час виборчих кампаній та боротьби більшовиків з ними. Розширено знання про методи витіснення політичних опонентів більшовиків з місцевих рад на початку 1920-х рр. Дістали подальшого розвитку дослідження виборчого процесу 1920-х рр. через призму більшовицької політики зміцнення своєї влади, взаємозв'язку змін у соціально-політичному складі депутатського корпусу місцевих рад з коливаннями більшовицької внутрішньої політики в роки непу.

Практичне значення дисертації полягає у можливості використання результатів та матеріалів дослідження при підготовці узагальнюючих праць, підручників та навчальних посібників з вітчизняної історії, написанні робіт з історії місцевих органів влади, розробці нормативних та спеціальних лекційних курсів із новітньої історії України та державного будівництва.

Апробація результатів дисертації. Основні положення та висновки дослідження оприлюднені та обговорені на XII і XIV Міжнародних науково-практичних конференціях студентів, аспірантів та молодих учених «Шевченківська весна: Історія» (Київ, 2014 р., 2016 р.) та на IX Міжнародній науковій конференції студентів, аспірантів та молодих учених «Дні науки історичного факультету (до 150-річчя з дня народження М.С. Грушевського» (Київ, 2016 р.)

Публікації. Основні результати дослідження висвітлено в 5 публікаціях у наукових фахових виданнях, у тому числі одна стаття – в зарубіжному виданні. Окремі положення та результати дисертації додатково відображені у 3 публікаціях тез та виступів на наукових конференціях.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У першому розділі «Історіографія та джерельна база дослідження» проаналізовано стан наукової розробки теми та подано характеристику джерельної бази дисертаційної роботи.

У *підрозділі 1.1. «Історіографія»* здійснено класифікацію, аналіз наукової літератури та з'ясовано стан наукового вивчення теми.

Першими роботами, присвяченими діяльності місцевих рад, стали статті, брошури та публікації виступів компартійно-радянських діячів 1920-х рр., які займалися питаннями державного будівництва. Вони дозволяють сформулювати уявлення про погляди більшовицького керівництва на роль рад у житті держави. Такі публікації, попри їх переважно пропагандистсько-інструкторський характер, насичені цікавим фактичним матеріалом про роботу низових органів влади.

З другої половини 1930-х років і до середини 1950-х років число публікацій про діяльність місцевих рад різко зменшується. Питання державного будівництва в атмосфері культу особи Сталіна опинилися на узбіччі наукового пошуку.

Новий етап досліджень з історії місцевих рад розпочався у другій половині 1950-х рр. в умовах відносного послаблення ідеологічного тиску на історичну науку, пов'язаного з розвінчуванням культу особи. Вийшли в світ перші монографії з узагальненими сюжетами про місцеві ради¹.

¹Слуцький О. Б. Радянське і культурне будівництво на Україні в перші роки боротьби за соціалістичну індустріалізацію країни (1926-1929 рр.) / О. Б. Слуцький. – К.: Вид-во АН УРСР, 1957. – 210 с.; Бакуменко П. І. Українська РСР в період відбудови народного господарства 1921-1925 рр. / П. І. Бакуменко. – К.: Вид. Київського університету, 1960. – 108 с.; Бабій Б. М. Українська радянська держава в період відбудови народного господарства (1921-1925 рр.) / Б. М. Бабій. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – 384 с.

У 1970-ті – першій половині 1980-х рр. спостерігається сплеск зацікавленості науковців тематикою радянського будівництва. Історики, не позбувшись ідеологічних штампів, вивчали виборчі кампанії до місцевих рад у 1920-ті рр., вплив партії на підвищення ефективності їх діяльності тощо. Ці роботи відзначалися некритичністю в оцінці подій, упередженим підбором фактів для підтвердження тієї чи іншої тези, замовчуванням негативних рис радянської системи органів влади².

Із проголошенням курсу на «перебудову» у другій половині 1980-х рр. розпочалося певне переосмислення попередніх здобутків радянської історіографії. Проте, на фоні критичної оцінки історії 1930-х рр. відбувалася певна ідеалізація 1920-х рр., як часу становлення та удосконалення роботи місцевих рад. Такий підхід характерний, зокрема, для дослідження О. Гонтаря³. Щоправда, попри наявність заідеологізованості воно і на сьогодні залишається однією із кращих наукових розвідок про міські ради УСРР.

Схема вивчення історії місцевих рад 1920-х рр. у радянській історіографії впродовж десятиліть, починаючи з доби непу, залишалася фактично незмінною. В її основі лежала концепція «пожвавлення рад» з обов'язковим відображенням заходів більшовицької партії, спрямованих на їх зближення з населенням та підвищення ефективності роботи. Навіть недоліки у роботі низових органів влади зображувалися під кутом успішності партійної політики по їх подоланню.

Початок якісно нового періоду в дослідженні історії місцевих рад поклало проголошення незалежності України. Нищівній критиці було піддано домінуючу у радянські часи тезу про приналежність усієї влади в державі радам, обґрунтовано нівелювання більшовиками їхнього реального впливу на державне життя. За часів незалежності вивчення діяльності місцевих органів влади доби непу представлено дослідженнями, зокрема дисертаційними, Ю. Волосника, О. Гребеннікової, Н. Кузьмінець, В. Кабачека⁴. Проте, зазначені роботи обмежені регіонально та

²Личкатий О. Є. Боротьба за пожвавлення Рад на селі у 1924-1925 рр. (на матеріалах Лівобережної України) / О. Є. Личкатий // Питання історії народів СРСР. – 1973. – Вип. 15. – С. 38-47; Булах В. И. Роль сельских Советов Украины в подготовке массового колхозного движения (1927-1929) / В. И. Булах // Вопросы истории СССР. – 1982. – Вып. 27. – С. 77-86.; Белан Н. Я. Укрепление сельских советов в период избирательных кампаний 1926-1928 (на материалах Юга УССР) / Н.Я. Белан // Некоторые вопросы социально-экономической и политической истории УССР. – 1973. – №4. – С. 69-76.

³Гонтар А. В. Городские Советы Украины: история становления и развития (20-30-е годы) / О. В. Гонтар. – К.-Одесса: Вища школа, 1990. – 204 с.

⁴Волосник Ю. П. Діяльність міських Рад України по здійсненню нової економічної політики у 1921-1928 рр.: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.02 / Ю. П. Волосник; Запорізький університет. – Запоріжжя, 1993. – 16 с.; Гребеннікова О. В. Діяльність місцевих органів влади Донецької губернії (1920-1925 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук / О. В. Гребеннікова; Донецький держ. ун-т. – Донецьк, 1997. – 24 с.; Кузьмінець Н. П. Діяльність місцевих органів радянської влади Подільської губернії у 1920-1925 роках: Автореф. дис ... канд. іст. наук / Н. П. Кузьмінець. – Черкаси, 2007. – 20 с.; Кабачек В. В. Діяльність місцевих державних органів України по

хронологічно і стосуються переважно ролі рад в господарському та культурному житті. Проблема формування та діяльності рад у контексті утвердження монополії більшовиків на державну владу в цих роботах майже відсутня.

Побічно, на рівні окремих прикладів, заявлена тема знайшла відображення в роботах з політичної та соціально-економічної історії УСРР доби непу, де висвітлюється діяльність сільських рад, взаємини селянства і органів державної влади, перебіг виборчих кампаній (О. Ганжа, Г. Капустян, В. Калініченко, С. Маркова, Л. Гриневич, В. Лазуренко, О. Розовик)⁵.

Сюжетні лінії щодо встановлення більшовицької монополії на державну владу через функціонування місцевих рад у 1920-х рр. вирізняються в розділах (автори – Г. Єфіменко, С. Кульчицький, С. Лях) колективних монографій, підготовлених в Інституті історії України НАН України і присвячених історії державної служби України, повсякденному життю доби непу, взаємовідносинам суспільства з органами влади⁶.

Таким чином, попри значну історіографію проблеми діяльності місцевих рад в УСРР у 1920-х рр., питання їх ролі в утвердженні монополії більшовиків на державну владу практично залишилося поза увагою дослідників.

розвитку промисловості в 1921-1922 рр. : автореф. дис ... канд. іст. наук: 07.00.01 / В. В. Кабачек . – Х., 2008 . – 20 с.

⁵Ганжа О. І. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917-1927 рр.) / О. І. Ганжа. – К.: [б.в.], 2000. – 208 с.; Капустян Г. Т. Дві «правди» або українське село в двадцять роки двадцятого століття : Моногр. / Г. Т. Капустян. – Кременчук: [б.в.], 2003. – 323 с.; Калініченко В. В. На зламі епох: земельна громада в Наддніпрянській Україні (1917–1930 рр.): монографія / В. В. Калініченко. – Х.: Савчук О. О., 2013. – 655 с.; Маркова С. Місцеві вибори в УСРР та національних республіках СРСР у 1927, 1929 рр. / С. Маркова // Мандрівець. – 2011. – № 3 (93). – С. 44-49; Гриневич Л. В. Особливості проявів політичної активності населення УСРР в умовах недородів і голоду 1928–1929 рр. / Л. В. Гриневич // Сторінки історії. – 2014. – Вип. 37. – С. 85–102; Лазуренко В. М. Заможне селянство України в умовах НЕПУ / В. М. Лазуренко. – Черкаси: Відлуння-Плюс, 2003. – 160 с.; Розовик О. Д. Жінки в громадсько-політичному та соціально-культурному житті УСРР (1920-ті роки) / Олеся Розовик. – Вінниця : Нілан-ЛТД, 2014. – 453 с.

⁶Історія державної служби в Україні : у 5 т. / [О. Г. Аркуша, О. В. Бойко, Є. І. Бородін та ін.; відп. ред. Т. В. Мотренко, В. А. Смолій; редкол.: С. В. Кульчицький (кер. авт. кол.) та ін.]; Голов. упр. держ. служби України, Ін-т історії НАН України. – К.: Ніка-Центр, 2009. – Т. 2. – 512 с.; Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921-1928.): колективна монографія / Відп. ред. С. В. Кульчицький: в 2 ч. – Ч. 1. – К.: Інститут історії України НАН України, 2009. – 445 с.; Суспільство і влада в радянській Україні років непу (1921-1928): колект. монографія / [Л. В. Гриневич та ін.; відп. ред. С. В. Кульчицький] ; НАН України, Ін-т історії України. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2015. – Т. 1. – 2015. – 655 с.

У *підрозділі 1.2. «Джерельна база»* здійснено огляд джерел – опублікованих і архівних документів, матеріалів періодичної преси, спогадів, використаних при написанні дисертації.

Опубліковані джерела можна поділити на декілька основних груп. Першу групу становлять документи нормативно-правового характеру: Конституції УСРР 1919 р. та 1929 р., постанови та резолюції Всеукраїнських з'їздів рад, постанови та розпорядження Центральних виконавчих комітетів та Раднаркомів республіканського та союзного рівнів. Вони дозволяють простежити зміни в правовому полі, у межах якого функціонували місцеві ради. Тотальний контроль більшовиків над усіма сферами суспільно-політичного життя, зокрема і місцевими радами, відображають документи комуністичної партії (збірники рішень керівних органів РКП(б), КП(б)У, стенограми з'їздів, конференцій, звіти ЦК тощо), які складають другу групу опублікованих джерел. До третьої групи джерел належать матеріали різноманітних нарад та з'їздів радянських працівників, де розглядалися питання державного будівництва. Четверта група – представлена статистичними матеріалами, підготовленими Центральним статистичним управлінням УСРР. Вони є важливими для дослідження результатів виборчих кампаній та соціально-політичного складу депутатського корпусу місцевих рад.

Однак, за своєю інформативністю опубліковані джерела не є вичерпними для розгляду теми. Визначення реального місця рад в політичній системі УСРР, їхньої ролі в утвердженні більшовицької монополії на державну владу можливе лише за умови широкого використання архівних документів та матеріалів. При підготовці дисертації опрацьовані матеріали 11 фондів 7 архівів України (в т.ч. – 2 центральних і 5 місцевих).

З'ясувати реальну роль комуністичної партії у суспільно-політичних процесах 1920-х рр. дають можливість документи фонду «Центральний комітет Компартії України» (ф. 1) ЦДАГО України. Насиченістю інформації про ставлення партійного керівництва і зміни політики щодо місцевих рад, як одного із головних чинників утвердження та зміцнення більшовицької влади, стратегію та тактику комуністичної партії під час виборчих кампаній вирізняються матеріали, згруповані в описах: 1 – «З'їзди, конференції, пленуми ЦК»; 6, 7 – «Засідання Політбюро, Оргбюро, Секретаріату ЦК та матеріали до них»; 20 – «Відділи ЦК довоєнного періоду».

Серед матеріалів ЦДАВО України найбільший інтерес становлять документи Центральної виборчої комісії при Всеукраїнському центральному виконавчому комітеті (далі – ВУЦВК) (ф. 1), яка упродовж 1920-х рр. займалася організацією виборчих кампаній. Інструкції, об'їзники, роз'яснення, листування, узагальнюючі звіти та огляди Центрвиборчкому покладені в основу дослідження організації, специфіки перебігу, результатів виборчого процесу в УСРР. Історію місцевих рад та компартійний вплив на них більш детально дозволяють висвітлити документи (протоколи засідань, документи нормативно-правового характеру, листування та звіти про перевірку роботи низових органів влади) вищих державних органів УСРР – ВУЦВК (ф. 1) та Раднаркому (ф. 2).

Важливі джерела для розв'язання дослідницьких завдань виявлені в державних обласних архівах (Київському, Харківському, Херсонському та Одеському) та державному архіві м. Києва. Зокрема, звіти про обстеження, огляди роботи міських,

селищних та сільських рад сприяють поглибленому аналізу зміни повноважень органів влади на регіональному рівні, визначенню основних хиб у їх роботі та реального ставлення населення до низових органів влади. Матеріали регіональних архівів також містять документи про хід та наслідки виборчих кампаній до місцевих рад у 1920-х рр.

Суттєво доповнюють джерельну базу матеріали періодики 1920-х років. Автор акцентував увагу на основні видання того періоду: газети «Комуніст» (друкований орган ЦК КП(б)У), «Селянська правда» та «Радянське село», «Вісті ВУЦВК» та журнали «Советское строительство», «Власть Советов», «Радянська Україна». Газетно-журнальні публікації розширюють уявлення про погляди компартійного керівництва на місце рад, розкривають агітаційні заходи та умови проведення виборчих кампаній, містять цікавий фактичний матеріал про більшовицькі впливи на роботу місцевих рад.

Таким чином, різноманітна джерельна база дає змогу всебічно вивчити місце рад в утвердженні монополії більшовиків на державну владу. Аналіз опублікованих і архівних документів у поєднанні з інформацією, що міститься у періодичних виданнях, дозволив виявити нові факти з проблематики дисертаційної роботи та вирішити дослідницькі завдання.

У **другому розділі «Місцеві ради в системі органів державної влади УСРР»** розглянуто владні повноваження сільських, селищних, міських рад у 1920-ті рр. та їх відносини з державними та громадськими структурами, органами влади вищого рівня.

У **підрозділі 2.1. «Формування мережі рад на початку 1920-х рр.»** охарактеризовано становище місцевих рад після закінчення регулярних бойових дій на теренах України, коли більшовики були змушені задля зменшення напруги у суспільстві відмовитися від практики надзвичайних органів влади (революційних комітетів) та передати, хоча б формально, владу на місцях виборним органам. У 1921 р. відповідно ухвали V Всеукраїнського з'їзду рад (5 березня 1921 р.) ради були утворені на більшій території УСРР. Проте, їх реальні владні повноваження, порівняно з революційними роками, зменшилися. У містах уся повнота влади належала виконавчим комітетам з'їздів рад. На селі вони ділили повноваження в адміністративній сфері з комітетами незаможних селян, а в господарській – з земельними громадами.

На початку 1920-х рр. існувала гіпотетична можливість обрання до рад опонентів нового режиму, адже комуністична партія ще не мала достатнього кадрового ресурсу, щоб повністю контролювати роботу низових органів влади. Для забезпечення своєї влади компартійному керівництву було вигідніше позбавити місцеві ради реальних повноважень. Роль рад у системі владних координат зводилася до мінімуму, хоча саме їх існування активно пропагувалося, як підтвердження робітничо-селянського характеру радянської влади.

У **підрозділі 2.2. «Запровадження політики «пожвавлення рад»** розглянуто початок нового курсу більшовиків у ставленні до місцевих рад у середині 1920-х рр. Посилення політичної активності населення, зокрема селянства, успіхи непу вимагали від партійного керівництва пошуків нових методів підтримки своєї влади. Опорою більшовиків на місцях мав стати безпартійний прорадянський актив, який

формувався б шляхом залучення пересічних громадян до роботи в радах. Задля підняття їх авторитету в очах населення почалося поступове наповнення їх повноважень реальним змістом. Гасло «пожвавлення» роботи рад дало назву новому партійному курсу у сфері державного будівництва, проголошеному на жовтневому 1924 р. пленумі ЦК РКП(б).

Розширення повноважень місцевих рад в УСРР розпочалося із прийняттям (жовтень 1925 р.) нової редакції Положення «Про сільські ради» та взагалі нового Положення «Про міські та селищні ради». Посиленню ролі рад на селі також сприяло позбавлення комнезамів адміністративних функцій. Створити в суспільстві ілюзію народовладдя мала практика прикріплення депутатів до підприємств, їх регулярне звітування про виконану роботу, проведення виїзних засідань рад та інші форми налагодження зв'язку виборців з компартійно-радянськими структурами.

У *підрозділі 2.3. «Трансформація владних повноважень місцевих рад наприкінці 1920-х рр.»* показано зміни у статусі сільських, селищних та міських рад на фоні згортання нової економічної політики. На зламі 1925-1926 рр. більшовики повертаються до економічного обмеження селянства. Натомість політика «пожвавлення рад» отримала подальший розвиток і виокремилася у самостійний напрям державної політики.

Заходи більшовиків передбачали перетворення рад на органи місцевої влади, які б стали опорою партії у проведенні ними внутрішньої політики. Упродовж другої половини 1920-х рр. відбувається поступове розширення повноважень сільських, селищних та міських рад, що закріплюється в 1927 р. у нових положеннях про їхню діяльність. Ліквідується паралелізм у їхній роботі – на селі з земельними громадами, а в селищах і містах – з районними та окружними виконавчими комітетами. Уособленням більшовицького гасла «пожвавлення рад» стало залучення виборців до роботи у структурних підрозділах рад (комісіях та секціях). Проте, політика «пожвавлення» не мала на меті перетворення рад у справжні органи влади. Вони мали залишатися, як і на початку 1920-х рр., декоративним фасадом існуючого режиму та ще одним «передавальним пасом» від партії до мас.

У *третьому розділі «Політична стратегія і тактика більшовиків у виборчих кампаніях до місцевих рад»* розкрито методи більшовицького контролю за формуванням сільських, селищних та міських виборчих органів влади, розглянуто значення виборів для утворення комуністичної диктатури.

У *підрозділі 3.1. «Заходи по організації виборчого процесу»* встановлено норми законодавства 1920-х рр., які надавали на виборах відчутну перевагу прибічникам більшовиків. Прокомуністичний склад місцевих рад забезпечували політичний та трудовий цензи виборців, нерівномірне представництво різних соціальних груп (трикратна перевага на виборах робітників та червоноармійців над іншими категоріями населення у містах та п'ятикратна – у селах), багаторівневий порядок формування органів влади, відкрите голосування. У першій половині 1920-х рр. практикувалися заміна голосування за кожну кандидатуру голосуванням за списки кандидатів, формування в містах дільниць за виробничим принципом, через що потенційні виборці з числа населення, не організованого в профспілках, усувалися від участі у формуванні рад. Щорічні вибори дозволяли постійно корегувати склад

депутатського корпусу. Виборче законодавство 1920-х рр. оперативно змінювалося відповідно до тактичних цілей більшовиків. Встановлена виборча система перетворювала обрання депутатів на суто механічну процедуру, що мала забезпечити більшовикам лояльний склад рад.

У підрозділі 3.2. «Діяльність по мобілізації виборчої активності населення» простежено заходи більшовиків, направлені на боротьбу з масовим абсентеїзмом виборців. У першій половині 1920-х рр. в сільській місцевості участь у голосуванні в середньому брали 10-30% від кількості осіб, внесених до списків виборців. У містах цей показник коливався у межах 50-80%. Такі високі міські показники зумовлювалися виробничим принципом формування дільниць, коли переважну більшість виборців складали високо дисципліновані робітники.

Інертне ставлення населення, зокрема сільського, до виборів пояснюється як недоліками організаційно-технічного забезпечення виборчих кампаній (недостатня кількість дільниць, занадто розтягнута у часі тривалість виборчих зборів, відсутність приміщень, здатних вмістити всіх їх учасників, вибори в холодну пору року) і патріархальними традиціями українського суспільства (участь у голосуванні лише одного представника з двору, заборона в сім'ях приходити на дільниці жінкам), так і цілком усвідомленим протестом виборців проти запровадженої моделі виборів та системи організації влади.

Спочатку низька активність виборців цілком задовольняла більшовиків, оскільки забезпечувала перевагу голосів їх більш дисциплінованих прибічників. Із середини 1920-х рр. боротьба з абсентеїзмом стала одним із основних завдань більшовицької політики «пожвавлення рад». На її початку відбувається навіть часткова і коротко часова лібералізація виборчого законодавства. Проводиться планомірне вдосконалення умов проведення виборчих кампаній. З кожним роком активізується агітаційно-пропагандистська робота, яка досягла апогею під час виборів 1928/1929 рр. В умовах форсованого наступу на економічно зміцнілих у роки непу громадян та посилення боротьби з проявами інакомислення участь у голосуванні ставала своєрідним підтвердженням лояльності виборців існуючому режиму. Сукупність цих чинників призвела до відчутних успіхів у боротьбі з абсентеїзмом. На виборах 1925/1926 рр. явка виборців становила вже 54%, а у 1928/1929 рр. вона зросла аж до 64%.

У підрозділі 3.3. «Боротьба з протестними настроями під час виборчих кампаній» визначено прояви протестної активності населення під час виборів та реакцію на них більшовиків. Основними формами протестної активності під час виборчих кампаній були: критика економічної політики та суспільно-політичного ладу, свідоме неучасть у виборах, відмова голосувати за пробільшовицьких кандидатів, висування у депутати альтернативних претендентів, напади на радянських активістів, агітаторів та членів виборчкомів. При цьому рівень протестних настроїв коливався серед різних соціальних груп. Найвищим він був серед заможних селян і священнослужителів у сільській місцевості та неорганізованого у профспілках населення у містах, а найменшим, відповідно серед незаможників та робітників.

Проте, у переважній більшості випадків результати виборів були задовільними для більшовиків. Особливості радянського виборчого законодавства у сукупності із застосування заходів адміністративного впливу на хід виборчих кампаній та посиленою агітаційно-пропагандистською роботою забезпечували цілковиту контрольованість та передбачуваність виборчого процесу.

У четвертому розділі **«Депутатський корпус місцевих рад як виразник більшовицької політики монополізації державної влади»** проаналізовано соціально-політичний склад сільських, селищних та міських рад.

У *підрозділі 4.1. «Соціальний склад депутатського корпусу»* прослідковано зміни персонального складу рад. Визначено, що під час виборчих кампаній більшовики намагалися сформувати депутатський корпус, який би найбільше відповідав їхнім уявленням про державу «диктатури пролетаріату та найбіднішого селянства». Разом з тим, співвідношення різних соціальних груп упродовж 1920-х рр. не було стабільним.

У першу половину десятиліття бажання компартійного керівництва забезпечити лояльний персональний склад рад призводило до різкої невідповідності представництва різних прошарків населення їхній реальній чисельності. Найбільше це було помітно на прикладі сіл. До середини 1920-х рр. постійно зростала кількість бідноти у радах, особливо членів комнезамів (на виборах 1924/1925 рр. вони отримали 55,3% місць), при зменшенні в них депутатів-середняків (у середньому до 10%). При цьому з кожним роком падав відсоток селян при одночасному зростанні показників службовців та робітників. У містах пролетарі складали у середньому 60-80% депутатського корпусу. Така структура депутатського корпусу у жодній мірі не відповідала реальній соціальній стратифікації суспільства, що підірвало авторитет інституту виборів в очах населення.

Відчутні зміни в персональному складі рад відбулися за результатами повторних виборів 1924/1925 рр. та кампанії 1925/1926 рр. Певна лібералізація політичного життя призвела до наближення депутатського корпусу до реальної структури населення, проте дуже швидко більшовики повертаються на старі позиції. Починаючи з виборів 1926/1927 рр. у радах знову починає зростати представництво базисного електорату компартії – комнезамівців на селі та робітників у містах і селищах. Поступово їхня питома вага повернулася до показників першої половини 1920-х рр., що свідчило про повернення більшовиків до застосування методів жорстокого тиску на виборців з метою забезпечення необхідних для себе результатів голосування.

У *підрозділі 4.2. «Ліквідація політичної опозиції в радах»* прослідковано заходи більшовиків, направленні на витіснення з рад прибічників альтернативних політичних сил. На початку 1920-х рр. подекуди депутатами вдавалося стати представникам меншовиків, есерів чи укапістів, які намагалися використати ради для критики існуючого ладу та пропаганди своїх ідей. Такий підхід розходився із баченням ролі рад більшовиками, які прагнули вихолостити з їхньої діяльності будь-яку політичну складову та перетворити на слухняних виконавців державної політики на місцях.

Радянське законодавство ускладнювало обрання до рад представників інших політичних сил. Якщо ж їм все-таки вдавалося подолати усі виборчі процедури і стати депутатами, то через політичну позицію вони, зазвичай, позбавлялися мандатів за «небажання займатися конструктивною роботою». У крайніх випадках більшовики вдавалися до прямих репресій та арештів своїх опонентів.

За допомогою таких методів КП(б)У дуже швидко стала єдиною політичною партією, представленою у радах. Меншовики та есери були витіснені з них ще впродовж 1921 р. та відмовилися від подальшої участі у виборах. Найдовше брали участь у виборах укапісти – до самої своєї ліквідації у 1925 р.

У *підрозділі 4.3. «Більшовицькі фракції в місцевих радах»* проаналізовано динаміку зміни частки комуністів у структурі депутатського корпусу та розглянуто їхній контроль за роботою виборних органів влади.

Співвідношення членів КП(б)У та безпартійних у радах упродовж 1920-х рр. змінювалося відповідно до тактичних завдань правлячої партії. У першій половині 1920-х, прагнучи забезпечити якомога щільніший контроль за роботою низових органів влади, більшовики щороку збільшували своє представництво в них. Це в свою чергу призводило до неймовірних результатів, коли у сільській місцевості кількість обраних до рад комуністів, перевищувала їхню чисельність у сільських партосередках (за результатами перших виборів 1924/1925 рр. аж на 145,9 %). Це було результатом делегування членів партії чи комсомольців з сусідніх міст до рад сіл, які не мали власних осередків КП(б)У. Проте, загалом же більшовики у сільрадах все рівно становили малий відсоток. До того ж комуністи, направлені з інших населених пунктів, не обізнані з реаліями місцевого життя, не користувалися впливом і навіть підривали авторитет партії та радянських органів влади. У містах частка комуністів серед депутатів була набагато вищою. Їхній відсоток у середньому коливався у діапазоні 60-65 %.

Із проголошенням політики «пожвавлення рад» партійне керівництво взяло курс на збільшення у радах усіх рівнів кількості безпартійних та висування у депутати лише авторитетних комуністів, що мало покращити взаємодію органів влади з місцевим населенням. У результаті за підсумками виборів 1925/1926 рр. відсоток комуністів у сільських радах падає до 6,9%, а в міських – до 50,1%. Із посиленням тоталітарних тенденцій у другій половині 1920-х рр. кількість партійців у радах знову починає зростати вже одночасно із збільшенням чисельності місцевих партосередків.

Попри зміни чисельності більшовицьких фракцій незмінним залишався їхній вплив на роботу виборних органів. У сільській місцевості компартія фізично не мала необхідного кадрового ресурсу для контролю над радами. У зв'язку з цим контроль над ними вона здійснювала за допомогою комнезамів. У тих же сільрадах, де були партосередки, вони фактично зливалися з ними. У містах, де кількість комуністів була набагато більшою, партійні комітети керували радами через свої фракції, хоча офіційно це подавалося як самотійна робота міськрад.

У **Висновках** підсумовано результати дослідження та викладено основні положення дисертаційної роботи, які винесено на захист.

- Аналіз історіографії засвідчив, що тема ролі місцевих рад в утвердженні монополії більшовиків на державну владу в 1920-х рр. до сьогодні не знайшла належного висвітлення в науковій літературі. Джерельна база дисертаційної роботи, представлена масивом опублікованих джерел (документи нормативного-правового характеру, публікації матеріалів про роботу партійних органів та державних органів, статистичні матеріали), документами центральних та обласних архівів, матеріалами періодичної преси у своєму комплексі є репрезентативною та достатньою для неупередженого та достовірного розкриття досліджуваної теми.

- З'ясовано, що відновлення на початку 1920-х рр. в УСРР мережі рад паралельно з проголошенням нової економічної політики мало зняти соціальну напругу в суспільстві. Разом з тим, ради через небажання більшовиків так і не стали реально діючими органами влади. У містах вони фактично підмінялися виконавчими комітетами з'їздів рад, а у селах мусили ділити свої повноваження з комітетами незаможних селян та земельними громадами. Новий етап у діяльності місцевих рад розпочався у середині 1920-х рр. На фоні зростання політичної активності населення, необхідності розширення своєї опори в суспільстві більшовики у жовтні 1924 р. проголосили курс на «пожвавлення рад». Він передбачав наповнення владних повноважень місцевих рад реальним змістом, що мало зацікавити і долучити пересічних громадян до роботи в них і, таким чином, зробити їх причетними до радянського державотворення. Проте, перебуваючи під щільним контролем партійних структур та позбавлені справжньої самостійності у прийнятті рішень, місцеві ради так і не перетворилися на повноправні органи влади.

- Визначено, що для утримання місцевих рад під своїм контролем більшовики багато зусиль докладали до організації виборчих кампаній. При збереженні формальної свободи вибору норми законодавства та запроваджена техніка голосування робили процес обрання депутатів цілком прогнозованим навіть без активного застосування репресивних заходів. Починаючи з середини 1920-х рр. партійне керівництво вживало активні заходи для боротьби з масовим абсентеїзмом виборців. Зростання виборчої активності мало для більшовиків великий пропагандистський ефект. Це свідчило про залучення до формування органів влади більшої кількості громадян, а отже – і про визнання населенням радянської влади. Зростання виборчої активності супроводжувалося посиленням протестних настроїв під час виборчих кампаній. Їхній рівень коливався в різних соціальних прошарках у залежності від лояльності до правлячого режиму. Часто протестні настрої виходили за рамки звичайної критики і виливалися у виступи проти комуністичної партії. Проте, особливості радянського виборчого законодавства у сукупності із застосуванням заходів адміністративного впливу та посиленою агітаційно-пропагандистською роботою забезпечували передбачуваність виборчого процесу. Разом з тим, протягом 1920-х рр. свобода вибору не була ще повністю знівельована, і подекуди траплялися випадки не лише висування, але й перемоги за підсумками голосування альтернативних кандидатур.

- З'ясовано, що зміни у соціальній структурі депутатського корпусу віддзеркалювали трансформації у внутрішній політиці більшовиків у 1920-ті рр. На початку десятиліття вони ставилися до рад майже ідентично часам «воєнного

комунізму», бажаючи перетворити їх у справжні органи «диктатури пролетаріату та найбіднішого селянства», де не було передбачено місця для інших соціальних груп. Певна лібералізація політичного життя у середині 1920-х рр. призвела до наближення депутатського корпусу до реальної структури населення, проте дуже швидко більшовики повертаються на старі позиції. Наприкінці десятиліття у радах знову починає зростати представництво базисного електорату компартії – комнезамівців на селі та робітників у містах. Під час виборів 1928/1929 рр. їх питома вага повернулася до показників першої половини 1920-х рр., що свідчило про повернення більшовиків до методів «воєнного комунізму» та підготовку до масштабних соціальних перетворень в УСРР. Контроль комуністичної партії за роботою рад полегшувала відсутність в них організованої політичної опозиції. Одразу після свого приходу до влади більшовики проводили планомірну політику на витіснення з виборних органів влади прибічників інших політичних сил, що і було остаточно досягнуто на початку 1920-х рр. Відсоток комуністів у радах змінювався відповідно до тактичних завдань більшовиків. Комуністичні фракції виконували роль своєрідних посередників між партійними комітетами та виборними органами влади і забезпечували проведення у життя партійної політики.

- Отримані результати дозволяють стверджувати, що більшовицька політика стосовно місцевих рад упродовж 1920-х рр. пройшла три періоди свого розвитку: 1) 1921 р. – кінець 1924 р. – період майже повної безправності рад при дотриманні під час виборчих кампаній практик «воєнного комунізму»; 2) кінець 1924 р. – початок 1926 рр. – початковий етап політики «пожвавлення рад», розширення їхніх владних повноважень та відносна лібералізація виборчого процесу; 3) середина 1926 р. – 1929 р. – покращення дієвості рад у якості органів влади місцевого рівня на фоні посилення контролю за процесом обрання депутатів. Разом з тим, незважаючи на зміни у ставленні більшовиків до низових органів влади, ради постійно виконували роль важливого засобу в утвердженні комуністичної диктатури. Досягнутий рівень знань дозволяє стверджувати про необхідність подальшого наукового дослідження: 1) специфіки організації виборчого процесу у районах компактного проживання національних меншин; 2) впливу політики коренізації на перебіг та результати виборчих кампаній, зокрема, на зміни у національному складі депутатського корпусу міських рад; 3) впливу внутрішньопартійної боротьби на роботу та персональний склад комуністичних фракцій у радах.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Публікації у фахових виданнях, що відображають основні результати дисертаційного дослідження:

1. Бурда В. Більшовицька політика «пожвавлення рад» в 1920-х роках / Владислав Бурда // Етнічна історія народів Європи: збірник наукових праць. – 2014. – Вип. 44. – С. 151-157.

2. Бурда В. Формування місцевих органів влади в УСРР (1919-1922 рр.): законодавчий аспект / Владислав Бурда // Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. Історія. – К.: Київ. ун-т, 2014. – Вип. 2 (120). – С. 8-11.

3. Бурда В. Встановлення комуністичного єдиновладдя у місцевих радах на початку 1920-х рр. / Владислав Бурда // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія Історія. – 2015. – Вип. 2. – С. 152-156.

4. Бурда В. Абсентеїзм у виборчих кампаніях до місцевих рад УСРР у 1920-ті рр. / Владислав Бурда // Часопис української історії. – 2015. – Вип. 33. – С. 40-47.

5. Бурда В. Ю. Отчеты органов власти во время избирательных кампаний в Украине в 1920-е годы / В. Ю. Бурда // Austrian Journal of Humanities and Social Sciences. – 2015. – № 9-10. – С. 17-19.

Публікації, що додатково відображають результати дисертаційного дослідження:

6. Бурда В. Ю. Місцеві органи радянської влади в Україні в 1919-1921 рр. / В. Ю. Бурда // Шевченківська весна – 2014: історія: матеріали XII Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих учених. / Редкол.: чл.-кор. НАНУ В. Ф. Колесник (голова), доц. О. Ю. Комаренко (заст. голови), Є. С. Браїлян (відп. редактор). – К.: Логос, 2014. – С. 23-26.

7. Бурда В. Трансформація повноважень міських рад УСРР у другій половині 1920-х рр. / Владислав Бурда // Шевченківська весна – 2016: історія: матеріали XIV Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих учених / Редкол.: проф. І. К. Патриляк (голова), ас. І. Г. Адамська (заст. голови), О. Р. Магдич (відп. редактор). – К.: Паперовий змії, 2016. – С. 15-18.

8. Бурда В. Ради в системі владних взаємовідносин на селі в УСРР (перша половина 1920-х рр.) / Владислав Бурда // Дні науки історичного факультету (до 150-річчя з дня народження М. С. Грушевського): матеріали IX Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих учених / Редкол.: проф. І. К. Патриляк (голова), ас. І. Г. Адамська (заст. голови), О. Р. Магдич (відп. редактор). – К.: Паперовий змії, 2016. – С. 49-52.

АНОТАЦІЯ

Бурда В. Ю. Місцеві ради УСРР в утвердженні монополії більшовиків на державну владу (1920-ті рр.). – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України. – Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Міністерство освіти і науки України. – К., 2016.

Дисертація присвячена дослідженню ролі місцевих рад УСРР в утвердженні монополії більшовиків на державну владу в 1920-х роках. У дослідженні розглянуто

зміни в статусі сільських, селищних і міських рад у системі органів державної влади, а також трансформація їх владних повноважень. Розкрита стратегія і тактика більшовиків у виборчих кампаніях. Особливу увагу приділено заходам по боротьбі з абсентеїзмом і протестними настроями населення під час виборів. Проаналізовано зміни в соціальному складі депутатського корпусу. Висвітлено витіснення опозиційно налаштованих депутатів і формування комуністичних фракцій в місцевих радах.

Ключові слова: місцеві ради, Українська СРР (1920-ті рр.), більшовики, вибори, монополія, абсентеїзм, депутатський корпус.

АННОТАЦИЯ

Бурда В. Ю. Местные советы УССР в утверждении монополии большевиков на государственную власть (1920-е гг.). - Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.01 – история Украины. – Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, Министерство образования и науки Украины. – К., 2016.

Диссертация посвящена исследованию роли местных советов УССР в установлении монополии большевиков на государственную власть в 1920-е годы. В исследовании рассмотрены изменения в статусе сельских, поселковых и городских советов в системе органов государственной власти, а также трансформация их властных полномочий. Раскрыта стратегия и тактика большевиков в избирательных кампаниях. Особое внимание уделено мероприятиям по борьбе с абсентеизмом и протестными настроениями населения во время выборов. Проанализированы изменения в социальном составе депутатского корпуса. Освещено вытеснение оппозиционно настроенных депутатов и формирование коммунистических фракций в местных советах.

Ключевые слова: местные советы, Украинская ССР (1920-е гг.), большевики, выборы, монополия, абсентеизм, депутатский корпус.

SUMMARY

Burda V.Y. Local soviets of the Ukrainian SSR in the formation of the Bolsheviks monopoly to state power. – Manuscript.

Dissertation for a candidate degree in history, speciality 07.00.01 – History of Ukraine. – Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ministry of Education and Science of Ukraine. – K., 2016.

The dissertation deals with the history of local soviets and their role in the formation of the Bolsheviks monopoly to state power. It was found that the theme until now has not found the adequate coverage in the scientific literature, and therefore it is relevant. The

sources are sufficiently representative for a full and comprehensive coverage of the subject.

On the bases of the analysis of the regulations of the Ukrainian Soviet authorities the transformation of the rural, settlement and city soviets power and their role in the state life is traced. It is determined that local soviets hadn't real power in the early 1920s. The real power had executive committees in cities and committees of poor peasants in villages. In 1924 the Bolsheviks proclaimed the course for soviets revitalization. This meant an increase in their power and authority in society. But they were only a cover for the dictatorship of the Bolsheviks.

It is determined that Bolsheviks paid much attention to the election campaign. The norms of the Soviet electoral law (political and labor census, open voting and other) and the use of administrative resources contribute to formation of loyal deputy corp. In the middle 1920s the struggle against absenteeism was started. The Bolsheviks wanted to increase voter turnout. In 1929 it has reached 64%. In the dissertation identified the main form of people's protest during election campaigns. It was criticism of the Bolsheviks, refusing to participate in the voting, refusal to vote for the Communists and other. The level of the protest was differed in different social groups.

It is determined that the social composition of the deputies corresponded Bolshevik internal policy. They tried to increase the percentage of poor people and workers in the soviets. Local soviets were easy to control due to lack of opposition. Representatives of other parties were removed in the early 1920s. In the soviets were only communists and non-party deputies. Communists formed the majority in city and settlement soviets. In the rural soviets they do not exceed 15%. But the real power always belonged to Bolsheviks. At the same time local soviets played an important role in strengthening of the Bolsheviks power.

Key words: local soviets, Ukrainian SSR (1920s), the Bolsheviks, election, monopoly, absenteeism, deputy corp.